

İbn Haldun'un Umran İlminde Medeniyet**Nazım KARADAĐ¹****Öz**

Birlikte yaşayan ve yaşamı paylaşan insanoğlu, medeni ve sosyal bir canlıdır. Varlıklarını refah ve güven içinde sürdürebilmek için insanlar bir araya gelerek birlikteliklerini; grup, kabile, halk, toplum, millet, devlet, medeniyet vb. kavramlar ile pratiğe dökerler. Çalışmamızda daha çok toplum ve medeniyet sözcüklerine yer verilecektir. İnsanların bir araya gelerek oluşturdukları toplumun amacı; daha iyi bir yaşam için medeniyet kurmak, kurdukları medeniyeti geliştirmek ve miras olarak sonraki nesillere aktarmaktır. İnsanoğlunun bireysel ya da toplumsal yaşamı birçok düşünür tarafından merak edilmiş, irdelenmiş, araştırılmış ve Sosyal bilimlerin doğuşuyla birçok bilimler için çalışma konusu olmuştur. Sosyal bilimler alanında ismini sıkça duyduğumuz ve andığımız İbn Haldun, yaşadığı çağın düşünürlerinden farklı olarak toplum yapısı ve insan medeniyeti üzerine reel çalışmalar ortaya koymuştur. İbn Haldun'un teorileri ve kullandığı kavramlar(umran, nesep, bedevi, hadari) insanlık tarihinde kalıcı olma niteliği kazanmışlardır. İbn Haldun, bilimsel bir tarih anlayışı geliştirmiştir. İbn Haldun, Umran sözcüğüyle özdeşleşmiştir. Onun ilmi "umran ilmi"dir. İbn Haldun'a göre medeniyetlerin oluşumunda coğrafya ve iklim etkilidir. Toplumlar, bedevilikten hadariliğe geçer ve böylece umran kurulur. Nesep asabiyeti, devletlerin yaşam serüveninde en önemli rolü oynarken, ekonomi kurumu da önem arz etmektedir. Nebep asabiyeti olarak en etkin faktör dindir. Devletler ya da medeniyetler; doğar, büyür ve ölür. Toplumların yaşamında döngüsellik hakimdir. Bu çalışmada; İbn Haldun'un kullandığı kavramlar ve çıkarımları üzerinde durulacak, medeniyet kavramı ile ilişkili olarak İbn Haldun'a özgün sosyal "umran" teorisi çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İbn Haldun, Medeniyet, Umran, Sosyal Bilimler, Toplum

Civilization in Ibn Haldun's Science of Umran**Abstract**

The human being, living together and sharing life, is a civilized and social creature. In order to maintain their existence in prosperity and security, people come together and maintain their unity; group, tribe, people, society, nation, state, civilization etc. put the

¹ Öğretmen, MEB, Malatya Gazi Ortaokulu. nkaradag123@hotmail.com ORCID: 0000-0002-0675-7931

concepts into practice. In our study, the words society and civilization will be included. The purpose of the society that people come together to form; to establish a civilization for a better life, to develop the civilization they have established and to pass it on to the next generations as a legacy. The individual or social life of human beings has been wondered, scrutinized, researched by many thinkers and has been the subject of study for many sciences with the birth of social sciences. Ibn Khaldun, whose name we often hear and remember in the field of social sciences, has produced real studies on the structure of society and human civilization, unlike the thinkers of his age. Ibn Khaldun's theories and concepts (umran, lineage, bedouin, hadari) have become permanent in human history. Ibn Khaldun developed a scientific understanding of history. Ibn Khaldun is identified with the word Umran. His knowledge is the "knowledge of umran". According to Ibn Khaldun, geography and climate are effective in the formation of civilizations. Societies pass from Bedouin to Hadari and thus Umran is established. While the asabiyyah plays the most important role in the life adventure of the states, the economic institution is also important. Religion is the most effective factor in the asabiyyah of the Prophet. States or civilizations; born, grow and die. Circularity prevails in the life of societies. In this study; The concepts and inferences used by Ibn Khaldun will be emphasized, and the social "umran" theory unique to Ibn Khaldun will be studied in relation to the concept of civilization.

Keywords: Ibn Khaldun, Civilization, Umran, Social Sciences, Society

Giriş

Sosyal bilimler alanında, insanlık tarihi üzerinde çalışmış ve insanlık tarihine yön vermiş dehalar bulunmaktadır. İnsanı, toplumu ve medeniyetleri çalışma konusu yapan bu dehalar isimlerini tarihe kazımışlardır ve bulunduğu çağın ötesine geçmiş ve çalışmalarıyla geleceğe ışık olmuşlardır. Işıktan nasibini almak ve ışıktan faydalanmak amacıyla dehaları ve eserlerini ele almak, incelemek, gözden kaçan ayrıntıları fark etmek günümüz ve insanlık tarihi için önem arz etmektedir. İnsanlık tarihine yön veren dehaların yeterince anlaşılması, eserleri üzerine yoğun çalışmaların olmaması, yeterli ve doğru değerlendirmelerin yapılamaması gibi nedenlerden dolayı böyle çalışmaların yapılması her zaman bir elzem olmaktadır. İbn Haldun'un insanlık tarihine baktığını anlamak, anlamlandırmak ve günümüz ile muhakemesini yapabilmek adına "umran" olgusu üzerine çalışma yapma gereği devam etmektedir.

14.yüzyıl tarihçisi, devlet adamı ve düşünürü olan İbn Haldun'u tanımak için Süleyman Uludağ tarafından tercüme edilmiş Mukkadime eserinin birinci cildinde bakmak önem arz etmektedir. Bu çalışma; İbn Haldun'un çok yönlü hayatı ya da eseri hakkında bilgi vermek gayesi taşımamaktadır. Çünkü, İbn Haldun'un hayatını anlatmak ya da eserleri üzerinde çalışma yapmak ayrı ve detaylı bir çalışma ister. Bu çalışmada daha çok İbn Haldun ile özdeşleşen "Umran" kavramı üzerinde durulmuştur. Umran, bir medeniyet ilmidir. Umran'ın, nasıl bir süreç olduğunu ve hangi kavramlarla ilişkili olarak geliştiğini anlamak, aktarmak ve değerlendirmek gayesi ile bu çalışma yapılmıştır.

1.Medeniyet Kavramı Üzerine

İnsanoğlu öğrendiklerini düzenli bilgiler haline getirmekte, amaçlı sistematik bir biçimde kavramsallaştırma yolunu gitmektedir. İnsanın yaratılışındaki fitrat ve toplumsal hayat; kültür ve uygarlık gibi kavramları ihtiyaçlar doğrultusunda oluşturmuştur. Zamanla neredeyse tüm dünyada ve bütün toplumların yaşamında bu kavramlar yer edinmiştir. İnsan; diğer canlılardan farklı olarak öğrenmekte, icat etmekte, geliştirmekte ve sonuç olarak pratiğe dökmektedir. Diğer canlılarda bu özellikler görünmemektedir. Bitkiler, bittiği mekanla sınırlı kalarak programlanmış şekilde kendisi dışındaki diğer canlılara hizmet etmektedir. Hayvanlar da doğalarına bağlı kalarak bitkilerde olduğu gibi yaşam şekilleri geniş zamanlı olarak aynıdır. İnsan dışındaki diğer canlıların yaşamında büyük değişiklikler göremezsiniz. Çünkü bitkilerin ve hayvanların kendilerini değiştirme ve çok farklı eylemlerde bulunma yetileri yoktur. İnsan için düşündüğümüzde, insanoğlu; yazmakta, okumakta, uçabilmekte, yüzlerce insanın bir arada yaşadığı siteler kurulabilmekte ve niçin yaşadığını sorgulayabilmektedir. İnsanoğlu düşünür, değiştirir ve ilerleme kaydeder. Kültür, din ve medeniyet gibi kavramların insanlara ya da toplumlara ait olmasının nedenlerini sıralayacak olursak: İnsanın; arayışı, düşünme yetisine sahip olması, yaşamını değiştirmesi ve yaşamını yapılandırmasıdır. İnsanın kendi yaşamını mamur etmesi, kültür ve medeniyet kavramlarıyla ilişkilidir. Çalışmamızın anahtar sözcüklerinden biri de medeniyettir.

Medeniyet sözcüğünü açacak olursak; Aramca bir sözcük olan medeniyet, “m-d-n” kökünden gelir. “Bir yerde oturmak ve ikame etmek” anlamını taşır. “Medine” sözcüğü de aynı kökten gelir. “Şehir ve oturlan yer” manasındadır. Yerleşmek maksadıyla etrafı sur veya kale ile çevrilen her yere “Medine” yani şehir denir(İbn Manzur, 1994:2). İbn Haldun’a göre “Medeniyet” medeni ve temeddün kelimeleri ilişkili olup “Medine”(polis, town, site, şehir) den gelmektedir. Medeni(political) insan demektir, şehirli insan demektir. İbn Haldun; medeniyet kavramını “umran” ile eş değer tutmaktadır fakat filozofların değerlendirmelerine bakacak olursak “umran” daha geniş, umumi ve ilmi olarak daha fazlasını tanımlamaktadır (Haldun, 1982a: 44). İbn Haldun’un “Medine” sözcüğü yerine “umran” sözcüğünü kullanmıştır. İbn-i Haldun’un “umran”ı ile Farabi’nin *Medine’tü’l Fadıla* adlı eserinde kullandığı “ma’mur” ifadesi benzerdir. Aslına bakacak olursak “imar edilmiş” anlamına gelen “ma’mur” sözcüğünün dini temelleri (Rum 30/9) de bulunmaktadır. Araştırmacıların bir kısmı ise medeniyet sözcüğünün kökenini milattan öncesine dayandırır. O dönemlerde Roma Cumhuriyeti’nde “yerleşik hayat yaşayan”, “kentte oturan” ve “okuryazar olan” anlamına gelen Latince “civis” ve civitas” sözcüklerine dayandırmaktadır(Fichter, 2009:155). “Civil”“sözcüğü, Latince “civilis” sözcüğünden türemiştir. İngilizce “city” ve “civil”, Fransızca “cite” sözcükleriyle akrabalıkları vardır(Kızıılçelik, 2015:27).

18. yüzyıldan itibaren Batı’daki sanayi inkılabıyla birlikte birçok alanda ilerlemeler neticesinde kavramlaşan “civilisation” terimine karşın “medeniyet” Osmanlıda yaygın kullanımı olan bir kavramdır. Öztürkçe’de “uygarlık”, Arapça’da “hadâra”, İbn Haldun’a göre de “umran” diye ifade edilen, gelişmişliğin ifadesi anlamına da gelen medeniyet sözcüğü “şehirleşme ve imkânların bolluğunu” ifade eder(Karcı, 2015:1). Bayraktar’a göre; Farabi,

“medine”yi farklı yorumlar. Coğrafi ve doğal bir topluluk olmaktan ziyade *iradi* bir topluluk olarak nitelendirir. Bu topluluk, en yüksek mutluluğa ulaşmayı hedefleyen bir birliktir. Medeniyet için yargı, ceza, itaat ve bağlanışın olduğu bir yaşam alanı gereklidir. Medeniyet (medine, d/y/n) kurallar çerçevesinde sosyal tabakalarıyla var olmuştur (Bayraklı, 2000: 25).

Kur'an'da, "medine" sözcüğü kasaba ve şehir manalarında kullanılmış, ayrıca çölde hayat sürenlere de "Arab", A'râb" denilmiştir. (bk. Tevbe, 9/90, 97, 98, 99, 101, 120; Hucurat, 49/14) Kur'an'da “bedevî” sözcüğü geçmez ama aynı kökten ve aynı anlamlar gelen "Bâd", "Bâdûn" ve "Bedv" (bk. Yusuf, 12/100, Hac, 22/25; Ahzab, 33/20) kelimeleri geçer (Uludağ 2003: 22-30). Din ile anlam ilişkisi bulunan medeniyet kavramı daha çok bir süreci muhteva etmektedir. Birçok düşünür bu kavram üzerine yoğunlaşmış ve görüş belirtmişlerdir.

Voltaire, "İnsanların barbarlıktan medeniyete nasıl geçtiklerini bilmek istiyorum." (Durant, 1996: 13) derken aslında merak ettiği sosyolojik bir süreçtir. Bu süreç Ali Şeriatî'de “*beşerden- insana geçiş*”, İbn Haldun'da insanlığın hayat sürecini ifade etmeye çalıştığı “*bedevilikten hadariliğe geçiş*”(Haldun, 1982: 131-132) ya da insanlığın “*barbarlıktan medeniliğe*” doğru takip ettiği çizgi düşünülebilir.

Şeriatî'ye göre medeniyet “Geçmişten veya diğerlerinden hazır bulunan(maddi-manevi eserlerden ve tasarruflardan ibarettir.”(Şeriatî, 2011:18) Verilen bu kapsamlı bilgiden yola çıkacak olursak bir medeniyetin oluşmasını sağlayan iki etken göze çarpıyor. Birincisi, topluma özgü olan maddi ve manevi varlık ve eylemlerin tümü; diğeri, başka toplumların ulaştıkları ve elde ettikleri kazanımlara tarihin akışı içinde farklı nedenlerle ulaşmak ve almak. Medeniyetlerin iki boyutu vardır. Biri maddi, diğeri ise manevidir. Medeniyetlerin sahip olduğu bu iki boyut, medeniyetten medeniyete farklılık gösterir. Medeniyetlerin oluşması ve gelişmesi ancak toplumların maddi ve manevi alışverişleriyle mümkün olabilir.

İbn Haldun'a göre insan önce bedevi olur, yani kırsalda yaşar. Bedevi hayat, şehir hayatının başlangıcını oluşturur. Daha sonra kişi kırsaldan şehre taşınır. Yaşamak için mekan bulur. Temel ihtiyacını karşılar. Güvenlik sorununu çözer. Maddi problemleri çözdükten sonra şehrin sunduğu imkan dahilinde estetik ve sanat değerleri ile ilgilenmeye başlar. Toplum, şehrin verdiği imkanlar ile medeniyetini geliştirir (Haldun, 1982a: 419). Medeniyet süreci, bir toplumda kendiliğinde ortaya çıkan ve işleyen bir süreçtir. Genel anlamda medeniyetin belli bir başlangıç ve bitiş noktası olmayacaktır.

A. Toynbee, uygarlık, denince Batı'da akla gelen öncü isimlerden biridir. (Toynbee, 2016: 5-6). Uygarlık üzerine yaptığı araştırmalarda din faktörünü hiçbir zaman göz ardı etmeyen A. Toynbee “Uygarlıklar Yargılanıyor” adlı eserinde “Din-Uygarlık” ilişkisini ele alırken iki varsayımdan yola çıkar. Birinci varsayım; din, uygarlıkların üremesine yardımcı olan bir kurumdur. İkinci varsayım; uygarlıkların doğuş ve ölümlerinin dinlerin doğuşuna yardımcı olmasıdır (Toynbee, 2016: 96). Medeniyet süreci sadece ilerleme, bilgi, biliş ve akıl gibi kavramlarla gerçekleşmemiştir, dini bir anlayışa ve içeriğe de sahiptir (Özkapınar, 2013:58).

Kalın'a göre medeniyetlerin ortaya çıkış süreçleri önemlidir. Medeniyet öncelikle varlığa ilişkin bir zihni ve estetik tutumu ifade eder. Tarım, hayvanların evcilleştirilmesi, teknik, şehir ve sanat gibi unsurlar bir varlık tasavvurunun tezahürleridir. Bir toplumu medeni ya da barbar yapan maddi imkanlar ya da teknoloji değildir. Varlığı ya da hayatı anlamlandırmak için ortaya koyulan tasavvur, tutum ve davranışlar da medeni kavramı üzerinde etkilidir. Medeniyet, seküler bir din olarak kurgulandığında anlamını ve işlevini yitirir (Kalın, 2018:25-27). İnsanoğlu kendisini bir özne olarak inşa ettiğinde yeryüzündeki varlığını gösterecektir. Medeniyetin kurucusu insandır, aracısı bilgidir. Medeniyet; yaşanan, yaşatılan ve miras bırakılan bir süreçtir. "Bütün toplumların meselesi, özünde bir medeniyet meselesidir." (Kalın, 2018: 35) Uygarlık, her topluma has bir durumdur (Kızılcıkelik, 2015:21). Uygarlık tek değil, çoğuldur. Evrensel bir medeniyet yoktur (Kızılcıkelik, 2015:23). Kùltürler gibi medeniyetler mevcuttur.

"Medeniyet kavramına karşıt olabilecek sözcük bedeviliktir." (Şahin, 2016: 593) Köyler ve şehirler insanların bir arada yerleşik bir hayat sürdükleri yerlerdir. Şehir hayatı ve medeniyet bir arada kullanılan ve bütünleşen sözcüklerdir. Medeniyetlerin ve fikirlerin temelleri şehirlerde atıldığı için medeniyetlerin beşiği olarak hep şehirler ön plana çıkmıştır. Şunu diyebiliriz: "Medeniyet; "Şehir hayatının sosyal, siyasal, entelektüel, kurumsal, teknik ve ekonomik alanlarda mümkün kıldığı birikim, düzey ve fırsatları ifade etmektedir." (Kutluer, 2003: 296) Fikir, şehirlerde tohumlanır. Fikrin teşkilatlanma maharetini ilk defa şehirde gösterir. Düşünceler şehirlerde büyür, yayılır. Bu sebeple tüm medeniyetler şehirlerden başlayarak ve daha sonra akan nehirlerin kolları gibi yayılır. (Demir: 2014:11). Pataliputra, Atina, Roma, Medine ve İstanbul gibi şehirler medeniyet kurucu şehirlerdir (Davutoğlu, 2016: 81). Medeniyetin olduğu sahada ve toplumlarda, kültür kavramı dillendirilir. Medeniyet ve kültür sözcükleri birbirleriyle ilişkili iki kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

"Uygarlık(medeniyet) ve kültür hakkında yapılmış olan çalışmalar incelendiğinde, uygarlık ve kültür terimlerinin eş anlamlı ya da farklı anlamlarda kullanıldığı görölmektedir." (Sinanoğlu, 2011:72) Uygarlık, kültür ile etkileşim içindedir. Her iki sözcük birbirine bağlantılıdır. Medeniyet, kültür ile anılan bir sözcüktür. Bazen her iki kavram birbirini çağırıştırır (Kızılcıkelik, 2015:25) . Ziya Gökalp, uygarlık ve kültür kavramlarını şu maddelerle ayırt eder.

"1. Kültür milli, uygarlık milletlerarasıdır. İngiliz Kültürü, Fransız Kültürü, Alman Kültürü derken milletleri fakat Batı Uygarlığı derken milletlerarası bir durumdan söz ederiz.

2.Kültür bir toplumun yaşamsal bütünlüğünü ifade ederken uygarlık gelişmişliğini ifade eder.

3.Kültür toplumun özdeki birleşimlerini ifade ederken; uygarlık kültürlerin birleşimindeki gelişmişliği ifade eder." (Gökalp, 2007:7)

Kültür ve medeniyet kavramlarının kesin çizgilerle ayırmanın mümkün olmadığını bilincinde olmakla birlikte, kültür ve medeniyet kavramlarını kısaca tanımlamak ihtiyacı duyulur. Kültür, bir toplumun her yönüyle kendisine has olan yaşam biçimidir. Medeniyet ise

sahip olunan kültürün refah düzeyini arttırmak, ilerleme sağlamak, şehirleşmek, sanata önem vermek, bilimsel olarak varım diyebilmek, kendisini fark ettirmek, medeni bir toplum olmanın göstergesidir.

2. İbn Haldun'un Medeniyeti: Umran

Platon'un "Devlet"inde, Campenella'nın "Güneş Ülkesi"nde, Thomas More'nin "Ütopya" sında, İbn Haldun'un "Umran"ında , ve Farabi'nin "Erdemli Şehr"inde; insanca bir düzen için, medeniyet için ütopyalar düzenlenmiştir.(Bayraklı: 2000:43) Filozoflar "olması lazım geleni" (ideal) , İbn Haldun "olanı" (reel) incelemiştir (Haldun, 1982a: 144). "İbn Haldun, İnsanlık tarihi ile ilgili yorum ve teorilerini, insan problemi etrafında geliştirmiş önemli bir medeniyet teorisyenidir." (Mardin, 1991:109)

İbn Haldun' a göre "Suyun suya benzemesinden çok hal maziye benzer, o halde mazi ve tarih için doğru ve geçerli olan kanun ve esaslar ana hatları itibariyle hal için de doğrudur." (Haldun, 1982a: 100) Tarih tekerrür eder, ifadesi sıkça duyduğumuz bir ifadedir. Atalarımızın bize miras olarak bıraktığı atasözlerin asıl nedeni; tarihte yaşanmış benzer olaylarla karşılaştığımızda bize ışık tutmalarıdır. Bireylerin yaşamları ya da bir bireyin başına gelen olaylar nasıl benzer olabiliyorsa bir toplumun yaşam serüveni ya da bir toplumun başına gelebilecek olaylar da benzer olabilir. Armağan; İbn Haldun'un olaylar arasındaki nedensellik bağını, tabii ve toplumsal kanunlardan ilahi kanunlara doğru yükselen bir sarmal şekil olduğunu ifade eder. Olayların uygulanış alanları ve düzeylerinin farklı oluşuna rağmen, İbn- i Haldun hepsini ilahî kanunda birleştirmektedir. Dolayısıyla onun nedenselliğinin temelinde sosyolojik değil, moral ve dinî faktörlerin bulunduğunu söyleyebiliriz (Armağan, 1995: 133). Zamanlar, mekanlar ve olayları yaşayan toplumlar farklı olsa da neden-sonuç ilişkisi açısından bakıldığında bir döngünün yaşandığı söylenebilir. Toplumlar organik bir canlı olarak düşünüldüğünde; doğar, gelişir, büyür, zayıflar ve ölürlür. Sebep- sonuç ilişkisi sarmalında bakıldığında toplumların yaşam serüvenleri birbirlerine benzer ve organizmacı birçok düşünür de bu şekilde düşünür.

İbn i Haldun'un tarih ile başlayan yolculuğu onu "Umran" ilmiyle tanıştırmıştır. Meriç, İbn Haldun'un "Umran" ilmini "geniş manasıyla medeniyet, yani: bir kavmin yaptıklarının ve yarattıklarının bütünü, içtimai ve dinî düzen, âdetler ve inançlar" (Meriç,1974:35) olarak yorumlamıştır. Aslında "Umran" tek kelimeyle "Medeniyet" sözcüğüyle eşleştirilebilir. İnsan, kendisi için bir şeyler yapabildiği ölçüde medeniyetin kurucu unsuru olan tek adaydır. Medeniyeti doğuran ve geliştiren insandır. İbn Haldun alemdeki mamurluğa ve medeni faaliyetlere "Umran" adını verir(Haldun, 1982a: 143). İbn Haldun'a göre gıda ihtiyacı ve korunma için insan bir araya gelmeli. Bir topluluk oluşturmalı. Yaşadığı dünyayı bayındır hale getirmeye çalışmalıdır. Bu insanın tabiatında vardır. Şüphe yok ki insan içtimai bir şekilde (human social organization, insanların cemiyet halinde yaşamaları) zaruridir (Haldun, 1982a: 272). "Çünkü insan medenidir." (Mücahid, 1995: 193)

İbn Haldun insan yaşamını üç kategoride ele alır. Bunlar şunlardır.

1. **Vahşet:** Yabani, yabani hayvan, yalnızlık, ıssız, meskun olmayan ,dertli olan, aç adam, korkan.
2. **Bedv-bedavet:** İlkel, primitive olan, hadar ya da hadaretin zıttı, göçmen olan, sahrada oturmak, çadırda yaşayan, arazide veya kırdan ikame eden.
3. **Hadar, hadaret, hudur, hadret:** Göçebe olmayan, yerleşik, hazır olan, kasaba, şehir, belde, badiyenin zıddı, ehl i hadar, şehirde oturan (Haldun, 1982a: 131).

İbn Haldun; vahşet kısmına pek değinmez, bedevî ve hadarî olmak üzere “Umran”ı iki kategoride ele alır.

a. **Bedevi Umran:** Bedevilik, badiye hayatı, köy hayatı, çöl hayatı ve kır hayatı gibi anlamlara gelmektedir. Yarı göçebelik de diyebiliriz.

b. **Hadari Umran:**Şehir ya da yerleşik hayata denk gelmektedir(Günay, 1986:78).

İbn Haldun'a göre Umran bir olgudur ve bu olguda toplumlar üç özellik barındırmaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz.

1. **Tabiidir:** İnsanoğlu tabiatı gereği tek yaşayacak bir canlı değildir, sosyal bir varlıktır. Toplum olmak tabii bir olgudur.
2. **Organiktir:** Toplumlar; doğar, gelişir ve ölürler.
3. **Fonksiyoneldir:** İşlevsel özelliklidir. Bireylerin uzmanlaşması sonucu toplumlar gelişir. (Mücahid, 1995: 195-196).

Medeniyetin oluşumu aşamalar sonucunda gerçekleşir. İlki bedevilik, yani badiye hayatı, çöl hayatı, köy hayatı ya da kır hayatı diye de ifade edilir. Hadarilik ise bugünkü şehir hayatı ya da farklı bir deyişle “şehirlilik” tabiriyle ifade edilir (Haldun, 1982a: 145).İbn Haldun için tam olarak medeni topluluk, kentli olan toplumdur. İnsan türü ve geleceği için bu ihtiyaçtır, insanın bekası buna bağlıdır. Umran ilmi, tam olarak budur. Yani kent hayatı (Haldun, 1982a: 143). “Umran, bedevilerden hadarilere, mağara ve orman hayatından köşk ve saray hayatına doğru bir gelişme ve ilerleme çizgisi üzerinde seyretmiştir. Bunun için bedevilere gayri medeni denemez. Zira onların da kendilerine has basit, sade ve külfetsiz bir umranı ve medeniyeti mevcuttur.” (Haldun, 1982a: 145) İbn Haldun'a göre asıl olan bedevi hayattır. Hadari hayat, sonradan çıkmıştır. Hadari hayatın olmadığı zamanlarda bedevi hayat vardı yeryüzünde. Bedevi hayat hadari hayatı meydana getirmiştir. Bir nevi basamaktır. Bedevi hayat ile hadari hayat arasında hep bir münasebet olmuştur (Haldun, 1982a: 131). Bu bilgiye göre medeniyetin sadece şehir hayatı olmadığı; teknoloji ve bilimden öte zihinsel, kültürel bir faaliyet olduğu, aslında her yaşam biçiminin bir medeniyeti yansıttığı düşüncesi ortaya çıkarılabilir.

Medeniyetin vazgeçilmez unsurları sanat ve ilimdir. İbn Haldun, kültür ve medeniyetin gelişmesi için ilimlere ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Gerekli görülen ilimlerin ya bir Umran'da ya da yüksek hadari seviyesine erişmiş toplumda gelişebileceğini vurgular. Medeniyet, bedevilerde değil, hadariyeti yüksek olan toplumlarda yükselecektir. Örneğin, bedevi özelliği ağır basan Arap milleti sanattan uzak olan bir millettir. Sanatlar, sadece hadari umranın

ilerlemesi olan toplumlarda gelişebilir. Sanatlar, ancak taliplerin fazla oluşu ile ilerler ve gelişir. Sanatın talibi şehirdedir. Çünkü sanatlar için ustalara ihtiyaç vardır. Ustalar, şehirlerde yer edinerek kendilerine rağbet duyulmasını isterler. Şehirlerde sanatın kökleşmesi, hadaretin kökleşmesine bağlıdır. Harap olmaya yüz tutmuş şehirlerde sanatın eksikliği fark edilir. Noksanlıklar anlaşılır (Haldun, 1982b: 939-949).

İbn Haldun'a göre medeniyetlerin oluşumunda din etkin rol oynar. Bununla birlikte İbn Haldun'un varmak istediği hedef İslam'ın bir medeniyet oluşturduğu tezidir. Çünkü insanın amacı, çalışarak kabul edilir bir hayat ve bir kültür oluşturmaktır. Her peygamber, hakikatin yeryüzünde yansımaları için çaba sarf eder. Medeniyetin yeniden gerçek yapısına kavuşmasına peygamberler aracı olur. İslâm Dini'nin kaynağı Allah ve Allah'ın kitabıdır. İslâm Medeniyeti'ni meydana getiren temel öğe ise insandır, İnsanın dine karşı olan sorumluluğu medeniyetin oluşum sürecinde etkin rol oynar(Haldun, 1982b: 1048). Koştaş, İbn-i Haldun'un Mukkadime eseri üzerine çalışmalarda bulunmuş ve "İlimler, ancak büyük bir Umran'ın ve yüksek bir hararetin bulunduğu yerde gelişir." şeklinde bir sonuç çıkarmıştır (Koştaş, 1998: 28). İnsan geliştikçe medeniyet ilerler, medeniyet ilerledikçe insan gelişir. Hökelekli, "İbn Haldun'a göre; insan fitratı, duyular ve akıl üstü bir alanda bilgi ve tecrübe elde etmeye, yücelip tamamen ruhanîleşmeye kabiliyetli bir özelliktedir." (Hökelekli, 1993:15) şeklinde bir çıkarımda bulunur.

İbn Haldun'un en çok dikkat çeken yönü iktisat ile ilgili önemli görüşleridir. İbn Haldun'un iktisadi fikirleri üzerine birçok araştırmalar yapılmıştır. İbn Haldun, İçtimai hadiseleri ve bunların gelişimini açık bir ifade ile maddi şartlara bağlar(Haldun, 1982a: 147-149). İbn Haldun; emeğin değerini ve önemini vurgular. Kabilenin gücünü ve servetin kaynağını; kâr, gelir, kazanç ve mal gibi kavramlara bağlar (Haldun, 1982b: 899-903, 917). Gıda rejiminin; insanın fiziki ve psikolojik bünyesi üzerinde etkili olduğunu söyler (Haldun, 1982a: 343). "Bedevi-Hadari" şeklindeki ayrımın temelinde de iktisadın etkisini vurgular. İktisadi sahadaki bozukluğun ahlaki bozukluğa tesir edeceğini belirtir (Haldun, 1982b: 415-416). İbn Haldun, toplumsal birçok olayı ve nedenlerini ekonomiye bağlasa da Karl Marx gibi katı bir ifadesi yoktur. Mukkadime'ye geniş bir yelpazeden baktığımızda İbn Haldun'un coğrafya, asabiyet, umran, bedevi, hadari, edebiyat, eğitim, sanat, mimari, din vb. kavramlara genişçe yer vermesi; dolaylı olarak bir çıkarımda bulunmamızı sağlar (Haldun, 982a: 119-149). İbn-i Haldun, medeniyet ile ilgili geniş yelpazeli bir çalışma yapmıştır.

İbn Haldun, toplumlar için asabiyetin temel bir değer olduğunu ileri sürer. Asabiyetin temelinde de coğrafi ve iktisadi şartları görür. Çok fazla soğuk ve çok fazla sıcak iklimlerde güçlü asabiyetlerin oluşamayacağını beyan eder. Umran tesis eden asabiyetler, müsait ve mutedil bir coğrafyanın ürünüdür(Haldun, 1982a: 129). İbn Haldun'a göre iki türlü asabiyet vardır: a) Nesep, şecere (soy) asabiyeti b)Sebep, (mükteseb) asabiyeti. Birincisinde şart; aynı soydan gelmek ve kandaş olmak gerekir, sebep asabiyetinde böyle bir şart aranmaz. Sebep asabiyetinde farklı faktörler toplum bireylerini birbirine bağlar. İbn Haldun'a göre nesep asabiyeti ilkel toplumlarda ve bedevilerde yaygındır. Sebep asabiyeti ise daha çok hadarî-medenî toplumlarda mevcuttur (Haldun, 1982a: 125). İbn Haldun'a göre asabiyet; mülkün,

iktidarın, hakimiyetin, amme ve idare hukukunun, her çeşit siyasi faaliyetlerin, hatta dini hadiselerin temelidir (Haldun, 1982a: 129). Asabiyetin gayesi ve ulaşmak istediği hedef tek kelime ile mülktür. Açacak olursak güçtür, iktidardır; hakimiyet tesis edip devlet kurmaktır (Haldun, 1982a: 128). Asabiyeti oluşturan gücün, yüksek bir değeri vardır. Asabiyetin bir inanç, bir maneviyat, bir ideal ve dahası bir kutsallık ifade ettiğinde şüphe yoktur. Nesep asabiyetinde bu değer bir kabile, sülale veya kavmin üstünlüğü inancına dayandırılır. Sebep asabiyetinde değerler, daha çok dinin ve ideolojinin inançlar sistemindeki yüceliği hususunda beslenen imana dayanır. İbn Haldun; tarihte, daha çok nesep esasına dayalı asabiyetin mevcut olduğunu ifade eder. İslamiyet'in ortaya çıkışı ile bu değişir ve farklı asabiyetler varlığını gösterir. Nesep asabiyetinin terk edilerek din, inanç esasına dayalı sebep asabiyetin ağırlık kazandığını belirtir. İbn Haldun, İnanca ya da imana dayalı asabiyetin öncekinden kat kat daha güçlü olduğunu açıkça ifade eder (Haldun, 1982a: 487). Bir dinin ilk yayılışında, özellikle peygamberliğin ilk yıllarında, insanlarda yeni fikir ve itikatlara karşı tabii bir duruş ya da direnç sergilenecektir. Allah, kavminin himayesine ve desteğine sahip olmayan bir peygamber göndermemiştir. Çünkü, yeni dinin üyeleri azınlıktadır. Bu durumu bozacak, direnci kırarak kadar bir nesep asabiyetinin ihtiyaç duyulduğunu ifade eder. Dini davet, asabiyete dayanmadan tamamlanamaz (Haldun, 1982a: 488). Yeni dinin mesajları, yani ilahî tebliğ kalplere yerleştikten sonra artık nesep asabiyetine gerek kalmayacağını, çünkü çok daha kuvvetli inanç asabiyetinin oluştuğunu da belirtir. Nesep asabiyetinin yerini sebep asabiyeti alır (Sınav, 1981: 27-36). İslamiyet'in doğuşu ile gelen ümmet anlayışı yani sebep asabiyeti, Araplar arasında birlik ve beraberliği sağladı. Sağlanan bu beraberlik önce mülkü, akabinde medeniyet anlayışını getirdi. Daha sonraki tarihte ise sebep asabiyeti(hilafet) gibi görünen Hz Ali ile Hz Muaviye arasındaki mücadele aslında Emevi ve Haşimi asabiyetleri arasındaki nesep kavgasıdır (Haldun, 1982a: 137). Hilafetin ya da dinin güçlü olduğu toplumlarda mülkün idaresinde sebep asabiyeti(din) etkili iken, dinin gücünü kaybettiği toplumlarda nesep asabiyeti(soy) hortlar ve idareyi ele geçirir. "Hilafetin mülke dönüşmesi, asabiyetin dine galip ve hakim olduğunun göstergesidir." (Haldun, 1982a: 141)

İbn Haldun, teorisini oluştururken öncelikle coğrafi faktörlere değinir. Coğrafyanın, doğal şartların ve iklimin; insanın fiziki özellikleri ve davranışları üzerinde etkili olduğunu beyan eder. Toplumun bulunduğu coğrafyanın; bireyin rengini, karakterini, davranışlarını, samimiyetini, toplumların geleneklerini, kültürlerini, inançlarını, politik ve ekonomik aktivitelerini nasıl etkilediğini ifade eder (Haldun, 1982a: 129, 472-474, 1882b: 858-878). İbn Haldun'a göre insan, bağlı olduğu toprağın sahip olduğu iklimin ürünüdür. İklim, insan bedenlerini ve ruhlarını etkiler. Örneğin iklimin sıcaklığı Sudanlılar(Zenciler) üzerinde şu etkiye sahiptir: Onlar; telaşlı, aceleci, neşeli, sevinmesini bilen, dans etmesini seven, zevk ve eğlenceye meyilli insanlardır (Haldun, 1982a: 340). İklimlerin soğuk olduğu bölgelerde kaygı, hüznün, aç kalma korkusu ve gelecek korkusu insanlarda ağır basar (Haldun, 1982a: 341). İbn Haldun, dünya haritası bağlamında iklimleri yedi kategoride inceler. Birinci ve yedinci bölgeler umrana elverişli değildir. Kutup bölgeleri oldukları için soğuk bölgelerdir. Üçüncü ve beşinci iklim bölgelerinin ikinci ve altıncı iklim bölgelerine bitişik olan kısımları umranın gelişmesine elverişlidir. Dördüncü bölgedeki Akdeniz ve çevresi umran için müstesna bir bölgedir. Peygamberler umranın gelişebileceği bu bölgelerde çıkmışlardır (Haldun, 1982a:

331-332). Bu bölgelerde insanlar beden ve ruh bakımından sağlıklıdırlar. Normal iklim şartlarında yaşadıkları için yaşamları düzenlidir. Giyimleri, evleri, yeme- içme etkinlikleri, sanatları iyi ve zariftir(Haldun, 1982a: 333-334). Coğrafyanın insanlar üzerindeki etkilerini örneklerle ve açıklamalarla bize sunan İbn Haldun, coğrafyanın insan hayatı üzerinde aslında bir kader olgusu yaratıldığını ifade eder.

Peygamberler, üstün devletler, ilimler, şehirler ve üstün sanat dalları hep umranın gelişebileceği bölgelerde varlık göstermişlerdir. Örnek olarak Arap, Rum, İran, Yunan, Hint ve Çin halkı verilebilir(Haldun, 1982a: 336). Din şehirde doğar. Hiçbir din köyde doğmamıştır, hiçbir peygamber köylü değildir. Şehirde doğan din, en sonra köye ulaşır (Hacıoğlu, 1995:412). İbn Haldun'a göre, sahası geniş ve hakimiyeti büyüyen hanedanlıklar(Osmanlı Hanedanlığı gibi) din esasına dayanır. Dinin yaygınlaşması ve gücü; ya nübüvvet ya da Hakk'a davet şeklinde olur (Haldun, 1982a: 485). Albayrak, Mukkadime üzerine yaptığı çalışmasında şu bilgiye değinmiştir: Şehirde dinin etkinliği azaldığı zaman, şehir kültürünün çöküşünden sonra dinler için köyler en son sığınak olurlar. Ancak onların dine bakışları samimi de olsa derinliksiz, kaba ve basittir (Albayrak, 2000: 595).

Farabi, İbn Sina ve özellikle de İbn Rüşd; mülk ve devleti izah için nübüvete başvururlar, bunu tabii bir hadise olarak görürler. Onlara göre “nübüvetsiz devletin olmayacağı düşüncesi” Uludağ'ın çalışması ile aktarılmıştır (Uludağ, 2012: 215-216). İbn Haldun bu görüşe katılmaz ve aksine ona göre “Gayri Müslimlerin dünyadaki nüfusunun çoğunluğunu teşkil ettiği muhakkak olmakla beraber bunların yaşayabilmeleri bir yana devletleri ve eserleri de mevcut olmuştur.”(Haldun, 1982a: 341) Bu açıklamaya bakacak olursak İbn Haldun, Müslüman olmayanların da devlet kurabileceğini ifade eder. Müslüman olmayıp bir dine mensup olup medeniyet kuran toplumlar da mevcuttur. Acaba; İbn Haldun sadece Müslüman olmayan fakat bir dini olan toplumlar için mi bu sözü sarf etmiştir, yoksa dini olmayan toplumları da çember içine almış mıdır? Asıl sorulması gereken soru “Tarihte dini olmayan bir toplum mevcut olmuş mudur? ” Cevap; dini olmayan bir toplum yoktur ise toplumun var olma nedenleri arasında dini koymak yanlış olmaz.

Ülken, İbn Haldun hakkındaki düşüncelerinde; İbn Haldun'un Umran'ı ya da medeniyet'i modernizm değildir. Modernizm ile kastedilen ilerleme, medeniyet değildir. Ona göre her şey hareket ettiği noktada nihayet bulur (Ülken, 1941: 39). Muhammed İkbâl, İbn Haldun'un doğrusal değil, çevrimsel bir tarih görüşüne sahip olduğunu belirtir. İslam tarihçilerine göre tarih çevrimseldir. İbn Haldun'un bu perspektiften bakması, Mukkadime'nin ruhunu Kur'an'dan aldığına belirtisidir (Togan, 1969:2). Tarih, tekerrür etme eğilimindedir. Tarihin tekerrürü aynı olayların vuku bulması ya da aynı aktörlerin varlık göstermesi şeklinde algılanmamalıdır. Ancak mekan bilinci ve insan fitratı (tabiatı) hep aynıdır. İbn Haldun'un yoğunlaştığı asıl mesele budur. Allahın iradesi içinde doğuş, yükseliş ve düşüş gerçekleşir. İnsan topluluklarındaki değişimler Allah'ın iradesi içinde insanların fitrata olan yakınlık ve uzaklığına göre değişir. İbn Haldun'un çevrimsel tarih anlayışı yaşadığı çağın şartlarından veya kaderci anlayışından değil, İslam'ın dinamik evren anlayışından gelir (Günay, 1986: 101). Lacoste, eserinde İbn Haldun'un din, iktisat ve sosyal yapı arasındaki ilişkiyi çözdüğünü

belirtir. “Müslüman dinini ve yasasını, imparatorluğu (medeniyeti) oluşturan ulusun (milletin) varlığını malzeme olarak alan bir öz gibi görebiliriz.” (Locaste, 1993: 177)

İbn Haldun'a göre asabiyetin gereği ile dinin gereği çatıştığı zaman; hilafette daima dinin icabına göre hareket edilir. Mülk tarzındaki idarede asabiyet ise icabına göre davranılır. Asabiyet ile din adamları arasında yönetim idaresi paylaşılmaz. Güçlü olan idareyi ele alır ve genellikle de asabiyet sahipleri iktidarı ele alan olur. Çünkü devlet asabiyet üzerine kurulur ve bu şekilde ayakta kalmayı başarır (Uludağ, 2012: 141-142). Vaziyet alışlar; dinler, ideolojiler gibi insan eylemine yön veren, şekillendiren iç yapılarıdır (Mardin, 1991: 15). Karakoç, İbn Haldun'un düşüncelerine katkı sağladığı eserde; bir medeniyet oluşumu için sebep asabiyetine ihtiyaç vardır, der. Sebep asabiyetinin verdiği güç ile büyük topluluklar meydana gelir. Çünkü “Medeniyet, bir ideali olan insanların büyük fedakarlıklarla gerçekleştirdikleri bir harekettir.” (Karakoç, 1986: 8)

SONUÇ

Kültür, medeniyet vb. ilişkili sözcükler; soyut kavramlar gibi görünüyor olsalar da aslında bireysel ve toplumsal yaşantımızın en somut örnekleriyle birer parçalarıdır. İbn Haldun “umran”, “nesep”, “hadari” ve “bedevi” kavramları üzerinden toplumları ve medeniyetleri anlamlandırmaya çalışır. İbn Haldun'un çalışmalarını çeşitli disiplinler konu edinmiştir. Yapılan çalışmalar incelendiğinde benzer sonuçlar yanı sıra farklı yorumlar ve değerlendirmelerle karşılaşmak da mümkün olmaktadır.

İbn Haldun, özgün bir kavram ile tanınmıştır. Bu kavram, Umran'dır. İbn Haldun'a göre umran, kent hayatı ya da şehirleşme demektir. Umran'ı iki kavramla ele alır. Bedevi ve hadari. Umran, bedevilikten hadariliğe geçmiştir. Bedevilik yaşanmadan hadariliğe geçilmez, umran olmaz. İbn Haldun'a göre, iklimin toplumlar üzerinde etkileri vardır. İbn Haldun; sosyal yapıda en etkili etkenin ekonomi olduğunu vurgular fakat tek etkenin ekonomi olduğuna dair bir bilgi vermemektedir. Mukkadime eserinde; sosyal yapı üzerinde etkili olan coğrafya, asabiyet vb. farklı kavramlar üzerinde yoğunlaşması bunun göstergesi olarak kabul edilebilir. Bilim, edebiyat ya da sanat gibi dallar şehirlerde vardır. Kabileler, asabiyetle yönetilir. Güçlü olan asabiyet, nesep asabiyetidir. Asabiyeti güçlü olan kabileler, mülk kurar. Büyüyen mülkte; nesep asabiyetinin yerini, sebep asabiyeti alır. Büyük medeniyetlerde sebep asabiyeti, dindir. Bir medeniyetin oluşumunda nesep asabiyetinden çok, sebep asabiyetine ihtiyaç vardır. Din, medeniyetlerin oluşumunda daha bağlayıcı ve daha güçlü bir sebep asabiyeti olmaktadır. Nesep asabiyeti, mülkün kuruluş döneminde en etkili faktör iken; mülkün oluşumunda ya da medeniyetin gelişiminde sınırlılık ya da engel teşkil edebilir. Nesep, büyük medeniyetlerin kurulmasında etkili olduğu gibi dağılmasında da etkili olabilmektedir. İbn Haldun'a göre tarih tekerrür eder. Kur'an'da geçen bu yaklaşım; İbn Haldun'u etkisi altına almıştır. Toplumlar büyük olaylara ya da felaketlere maruz kalır. Devletler ya da medeniyetler tıpkı insanlar gibi doğar, büyür ve sonuç olarak da ölürlür. Yani İbn Haldun'a göre; toplumların yaşamında her zaman ilerleme değil aksine döngesellik hakimdir.

Sonuç olarak; olması gerekeni değil de reel(olanı) inceleyen İbn Haldun, toplumların yapısı ve medeniyetlerin oluşumu çerçevesinde yaptığı özgün çalışmasında(Mukkadime) ele aldığı “umran” kavramı günümüze ışık tutmaya devam etmektedir. Umran; insanın medeniyet kurmasını, kurduğu medeniyetin gelişimini anlatan bir ilimdir. Zaman değişir, yaşam şekli(refah düzeyi) değişir fakat insanın ve toplumların fitratları değişmemektedir. Yüzyıllar önce ortaya konan bir çalışmanın göstergeleri, günümüzde bulunan toplumları doğrudan ya da dolaylı olarak tasvir edebilme gücünü sahipse İbn Haldun'un çalışmaları; evrensel, reel ve zamana meydan okuyan sıfatlar ile nitelendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Davutoğlu, A. (1996). *Medeniyetler ve Şehirler*. Küre Yayınları. İstanbul.
- Durant, W. (1996). *Medeniyetin Temelleri* (çev. Nejat Muallimoğlu). Birleşik Yayınları. İstanbul.
- Günay, Ü. (1986). İslâm Dünyasında Bir Din Sosyolojisi Öncüsü: İbn Haldun. *Atatürk Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Sayı: 6. Ankara.
- Haldun, İbn (1982). *Mukkadime I* (çev. Süleyman Uludağ). Cilt: 1. Dergah Yayınları. İstanbul.
- Haldun, İbn (1982). *Mukkadime II* (çev. Süleyman Uludağ). Cilt: 2. Dergah Yayınları. İstanbul.
- Hökelekli, H. (1993). *Din Psikolojisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Ankara.
- İbn Manzûr (1994). "m-d-n" Maddesi. *Lisanü'l-Arab, Dar'us-Sâdır*. c. XIII. Beyrut
- Kalın, İ. (2018). *Barbar, Modern, Medeni*. İnsan Yay. İstanbul.
- Karakoç, S. (1986). *Düşünceler-I*. Diriliş Yayınları. İstanbul.
- Karcı Ş. (2015). *Hız Peygamber'in Medeniyet Tasavvuru*. İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kızılçelik, S. (2015). *Uygarlık, Ahlak, Eğitim*. Anı Yayıncılık. Ankara.
- Koştaş, M. (1988). İbn Haldun'un Mukaddimesine Dair Bazı Müşahedeler-II. *Din Öğretimi*. Sayı 15, Haziran. İstanbul.
- Kutluer, İ. (2003) *Medeniyet. DİA*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. Ankara.
- Lacoste, Y. (1993). İbn Haldun, Üçüncü Dünyanın Geçmişi, Tarih Biliminin Doğuşu. (çev. Mehmet Sert). Sosyalist Yay. İstanbul.
- Mardin, Ş. (1991). *İslâm Düşüncesi Tarihi*, C. III. İnsan Yayınları. İstanbul.
- Meriç, C. (1974). Kendi Semasında Tek Yıldız-I. *Fikirde ve Sanatta Hareket*, Sayı: 100, Nisan.

Mücahid, HT.(1995). *Farabi'den Abduh'a Siyasi Düşünce* (çev. Vecdi Akyüz). İz Yayınları. İstanbul.

Özakupınar, Y. (2013). *Bir Medeniyet Teorisi, Kültür ve Medeniyete Yeni Bir Bakış*. Ötüken Neşriyat. İstanbul.

Sinanoğlu, AF. (2011). Kültür ve Uygarlık. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Cilt: 2, Sayı: 1.

Şahin, E. (2016). Modernleşme Devri Türk İslamcılığının Medeniyet Tasavvuru. *İslam Medeniyetleri Araştırma Dergisi*. Cilt: 1, sayı 4.

Şeriati, A. (2011). *Medeniyet Tarihi I*. Fecr Yay. Ankara.

Toynbee, A. (2016). *Uygarlık Yargılanıyor* (çev. Nurer Uğurlu). İstanbul.

Uludağ, S. (2003). Medeniyet ve Din Medeniyet. *Köprü*. Sayı: 81/ Kış

Uludağ, S. (2012). *İbn i Haldun ve Mukkadime*. Dergah Yayınları. İstanbul.

Ülken, HZ. (1941). *İçtimai Doktrinler Tarihi*. İstanbul Üniversitesi Neşriyatı. İstanbul.